

Historische ontwikkeling van de openbare ruimte rond de Sint Jacobskerk

Inhoud

1. Algemene gegevens + colofon	1
2. Inleiding	1
3. Situering	2
4. Samenvatting	15
5. Geraadpleegde bronnen en literatuur	16

© Gemeente Den Haag, 2015

Bij overname van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men de bron te vermelden.

1. Algemene gegevens

Algemene gegevens

Adres	: Kerkplein, Riviervismarkt, Rond de Grote Kerk, Torenstraat
Postcode, Plaats	: Den Haag
Rapport opgesteld door	: Patrick Bosman & Margret Goltsch
Datum	: 17 februari 2015
Rapportnummer	: 6

2. Inleiding

De Grote Kerk vormde vroeger samen met het Oude Stadhuis het centrum van zowel de kerkelijke als de lokale burgerlijke macht in Den Haag. Het kerkplein ligt tegenwoordig op de grens tussen het hoofdwinkelgebied van Den Haag en het Hofkwartier met zijn meer specifieke en bijzondere winkels. In plaats van een schakel tussen deze gebieden wordt het kerkplein eerder als een barrière beleefd.

De afdeling stedenbouw is gevraagd een plan te ontwikkelen om het kerkplein zo in te richten dat het plein deze twee gebieden weer met elkaar te verbindt.

In dit kader is door monumentenzorg cultuurhistorisch onderzoek verricht naar het gebied.

Mogelijk dat zichtbare en niet meer zichtbare sporen van de geschiedenis een aanleiding kunnen zijn voor de verdere planontwikkeling.

3. Situering en geschiedenis

De Grote of Sint Jacobskerk is gelegen op de zandrug aan het begin van het Westeinde, die samen met de Hoogstraat en het Noordeinde een belangrijke doorgaande weg door het dorp Die Haghe vormde (afb. 3.1). De kerk vormt vanouds het centrum van het dorp. Aan het eind van de 14^e eeuw werd gestart met het vergroten van de parochiekerk, die in de loop van de 15^e eeuw de huidige omvang bereikte. Na een brand in 1539 werd de kerk naar 15^e-eeuwse vormen herbouwd. In de loop der tijd zijn veel van de tegen de kerk aangebouwde gebouwen, waaronder drie kapellen, gesloopt en ten dele vervangen door historiserende nieuwbouw naar ontwerp van Pierre Cuypers.^{1 2}

Rond de kerk liggen twee pleinen: het Kerkplein aan de noordzijde, en de Riviervismarkt/Rond de Grote Kerk aan de zuidzijde (afb. 3.2). Aan de oostzijde ligt de Dagelijkse Groenmarkt, die door de geringe breedte nauwelijks een plein te noemen is. Aan de westzijde wordt de kerk begrensd door de Torenstraat.

Afb. 3.1 De Grote of Sint Jacobskerk op de plattegrond van Jacob van Deventer van omstreeks 1560. De belangrijkste historische routes zijn gestippeld aangegeven. De Grote Kerk (omcirkeld) ligt langs de route naar het Westland. De Hoogstraat vormt van oudsher het knooppunt waar alle wegen samenkomen.

Collectie Nationaal Archief

¹ Janse en Van Veen, 2004, p. 299

² Pavlovic e.a., 2005, rapport 0508, p. 5-6. De Heilig Graf- en Sint Annakapel werden in 1859 gesloopt ten behoeve van armenhuisjes, de armenhuisjes werden op hun beurt samen met de Sacramentskapel in 1912 afgebroken. De drie kapellen waren tegen de noordoostzijde van het koor aangebouwd, nabij de enkele jaren geleden nieuw gerealiseerde ingang.

Het Kerkplein was tot 1681 in gebruik als grafveld.³ Het werd geruimd vanuit hygiënisch oogpunt, aangezien de dodenakker middenin het steeds drukker wordende centrum lag. Tijdens archeologisch onderzoek zijn in 2005 op het Kerkplein enkele graven gevonden.⁴ Gegevens over begravingen aan de zijde van de Riviervismarkt zijn echter beperkt.⁵

Na de verbreding van de Torenstraat aan de westzijde in de jaren twintig is ook aan deze zijde de kerk meer vrij komen te liggen. De vorm van het Kerkplein is na de oorlog enigszins veranderd toen het postkantoor tussen de Torenstraat en Prinsestraat werd gesloopt en vervangen door nieuwbouw.

Afb. 3.2 De Grote Kerk met de omliggende pleinen anno 2015. Aan de noordkant ligt het Kerkplein, aan de zuidzijde de Riviervismarkt/Rond de Grote Kerk. De Dagelijkse Groenmarkt ligt aan de oostzijde, maar is door de geringe breedte nauwelijks een plein te noemen. Aan de westzijde ligt de in de twintiger jaren verbreedde Torenstraat.

Webgis Gemeente Den Haag

Voor de vroegste afbeeldingen van de pleinen rond de Grote Kerk moet worden teruggegrepen op oude stadsplattegronden. Guicciardini geeft op zijn kaart uit 1581 als één van de eersten een beeld van de inrichting (afb. 3.3). Aan alle zijden waren bomen aanwezig. Aan de zuidzijde (Riviervismarkt) lijkt een muur afgebeeld die het plein afscheidt van de straat. Opvallend is dat aan de andere zijdes een muur ontbreekt. De muur aan de zuidzijde heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat de straten Westeinde – Hoogstraat – Noordeinde één van de belangrijkste routes door het centrum vormden. Door de muur werd de ruimte erachter afgescheiden van de drukke straat.

Afb. 3.3 De Grote Kerk op de stadsplattegrond van Guicciardini uit 1581. HGA kl.0390

³ Ambachtsheer e.a., 2013

⁴ Pavlovic e.a., 2005, rapport 0511

⁵ Van Veen e.a., 2009, rapport 0918, p. 15-16

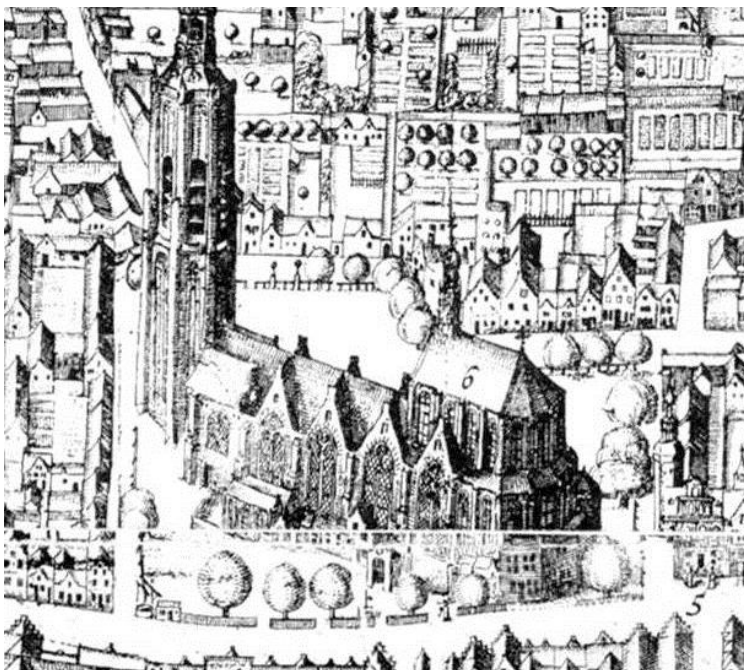
Latere kaarten, zoals die van Jacob de Gheyn (1598, afb. 3.4) en Bos en Van Harn (ca. 1616, afb. 3.5) geven een vergelijkbaar beeld. Deze kaarten zijn gedetailleerder, zodat ook andere elementen opvallen. Aan de zijde van de Riviervismarkt vallen een waterput en een klein gebouwtje op de hoek met de Torenstraat op en waterpomp bij de Visbanken. De muur is op twee plaatsen doorbroken. Aan de zijde van de Torenstraat en het stadhuis lijkt een (houten?) hekwerk aanwezig. Het Kerkplein wordt op de kaart van De Gehyn aan het zicht onttrokken door de Grote Kerk, maar op de kaart van Bos en Van Harn is ook hier een hekwerk te zien die de rooilijn van de bebouwing rond het plein volgt. Op de kaart van Bos en Van Harn valt bovendien op dat de bomen rond de kerk in de lijn van de afscheiding staan. De kaart van Bos en Van Harn toont meerdere doorbraken in de muur, terwijl op de latere kaart van Cornelis Elandts uit ca. 1666 (afb. 3.6) maar één doorgang is weergegeven.

Afb. 3.4 De Grote Kerk op de stadsplattegrond van Jacob de Gheyn uit 1598. Aan de onderzijde de Riviervismarkt en de Visbanken, rechts het stadhuis en aan de linkerzijde de Torenstraat. De positie van de kerk is niet geheel juist weer gegeven: de kerk staat in werkelijkheid iets gedraaid.
Collectie Rijksmuseum

Afb. 3.5 De Grote Kerk op de stadsplattegrond van Bos en Van Harn uit circa 1616. Rechtsonder: het kerkhof aan de noordzijde. Linksboven lijkt een poort zichtbaar met twee kolommen.
HGA z.gr. 0007

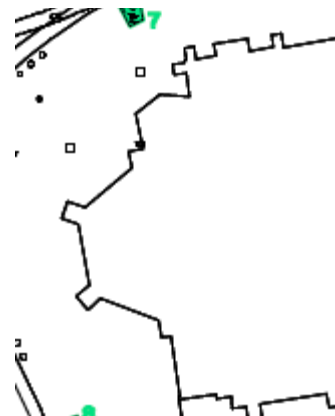

Afb. 3.6 Kerkplein op de stadsplattegrond van Cornelis Elandts uit circa 1666. De waterput op de hoek met de Torenstraat lijkt vervangen te zijn door een pomp en het nabijgelegen gebouwtje is verdwenen.
Collectie Rijksmuseum

Van de oude bestrating zijn tijdens archeologisch onderzoek in 2005 restanten gevonden ten noorden van de kerk (afb. 3.7).⁶ Het gaat om bestrating van gele bakstenen, die waarschijnlijk dateren uit de 17^e of 18^e eeuw.⁷ De resten lagen op een diepte van ongeveer 1,1 meter onder maaiveld. Niet uitgesloten is dat de gevonden restanten een vloertje zijn van een gebouwtje, al zijn er geen aanwijzingen dat hier een gebouw heeft gestaan. Ze dateren hoogstwaarschijnlijk wel na de ontruiming van het kerkhof in 1681.

Afb. 3.7 Gevonden bestrating ten noorden van de Grote Kerk (no. 7 op de kaart)
Uit: Pavlovic e.a., 2005, rapport 0508

⁶ Pavlovic e.a., 2005, rapport 0508, p. 12-13

⁷ B x D x H: 15-18,5 x 6,5-7 x 3-4 cm

Van de verlichting rond de Grote Kerk is weinig bekend. De stadsplattegronden geven daarover geen uitsluitsel. Het huisje dat op de hoek van de Riviervismarkt en Torenstraat staat zou een stenen huisje kunnen zijn waarin 's nachts licht brandde.⁸ In 1570 stelde de Haagse magistraat de ordonnantie vast *"omme tsavonts licht langes de straeten te hebben..."*. Op grond hiervan werden 33 kaarslantaarns in de stad geplaatst, vermoedelijk langs de belangrijkste straten.⁹ Deze situatie bleef ongewijzigd tot 1679. In dat jaar verschenen voor het eerst 300 Jan van der Heydenlantaarns, die ook rond de Grote Kerk werden geplaatst (afb. 3.8).¹⁰ Deze lantaarns bleven ook gedurende de 18^e eeuw het straatbeeld bepalen.

1681/18^e eeuw

De situatie in de 18^e eeuw komt in grote lijnen overeen met die van de 17^e-eeuwse stadsplattegronden. De muur aan de zijde van de Riviervismarkt is waarschijnlijk kort na 1681 al vervangen door een hekwerk (afb.3.8) zodat meer openheid ontstond met de doorgaande straat. Ook het Kerkplein was door middel van een hekwerk afgescheiden van de rijbaan (afb.3.9). De hekwerken werden uitgevoerd in smeedijzer en lijken op de hekwerken die ook op de stoepen van de rijkere patriciërshuizen zijn toegepast. Ze waren verankerd in natuursteenplaten (vermoedelijk hardsteen). Ook op de plaatsen waar de hekwerken niet stonden was een band van natuursteenplaten aangebracht, zodat een duidelijk onderscheid in rijbaan en plein ontstond. De bomen waren eveneens opgenomen in deze strook. Er lijkt geen groot onderscheid te bestaan in de bestrating van het plein en de straat. Waarschijnlijk waren hier natuursteen keien gebruikt, die in de volksmond beter bekend staan als kinderkopjes. De zuidzijde werd gebruikt als Riviervismarkt, waar het plein nu nog zijn naam aan dankt. In 1797 werd besloten om zeilen over de markt te spannen.¹¹ Waarschijnlijk om te voorkomen dat de vis in de zon zou liggen.

⁸ De Riemer 1739 (heruitgave 1973), p. 265

⁹ Koopmans, 1997, p. 55

¹⁰ Koopmans, 1997, p. 55. Jan van der Heyden werkte in Amsterdam als opzichter van de lantaarns. Hij had een verbeterd type straatlantaarn ontworpen waarover de Haagse magistraat zeer te spreken was. Van der Heyden kreeg daarna de opdracht om ook voor Den Haag een ontwerp te maken. Het Haagse ontwerp bestond uit glas in lood met een koperen kap op een houten paal. Replica's van deze lantaarns zijn te zien in het Hofje van Nieuwkoop.

¹¹ Veldhuijzen e.a., 2006

Afb. 3.8 Grote Kerk, zijde aan de Riviervismarkt in 1729. Prent van Gerrit van (der) Giessen. Op de tekening staan naast het herkwerk ook twee waterpompen weergegeven, een bij de Torenstraat en een tegenover de Visbanken. Op het plein is het druk, er lijkt een markt gaande.
HGA A3-1

Afb. 3.9 Het Kerkplein gezien richting de Torenstraat op een prent van Paulus Constantijn la Fargue uit 1770. De houten afscheidingen zijn vervangen door smeedijzeren hekwerken die vergelijkbaar zijn aan stoephekken zoals deze bij de rijkere patriciërshuizen werden toegepast. De hekwerken zijn verankerd in natuurstenen platen. De natuurstenen platen lijken ook door te lopen op de plaatsen waar geen hekwerken staan, en vormen een omkadering van het plein. Op deze wijze is duidelijk aangegeven waar de rijbaan ophoudt en het plein begint. Er lijkt geen wezenlijk verschil te bestaan tussen de bestrating van het plein en de rijbaan. Links is een houten lantaarnpaal te zien naar ontwerp van Jan van der Heyden.
HGA kl. A 155

19^e eeuw

Gedurende de eerste helft van de 19^e eeuw lijkt er niet veel te veranderen aan de inrichting van de openbare ruimte rond de Grote Kerk. Rond 1860 verdwijnen de smeedijzeren hekwerken. Mogelijk werd het plein gelijktijdig met de bouw van de armenhuisjes in 1859 opnieuw ingericht.

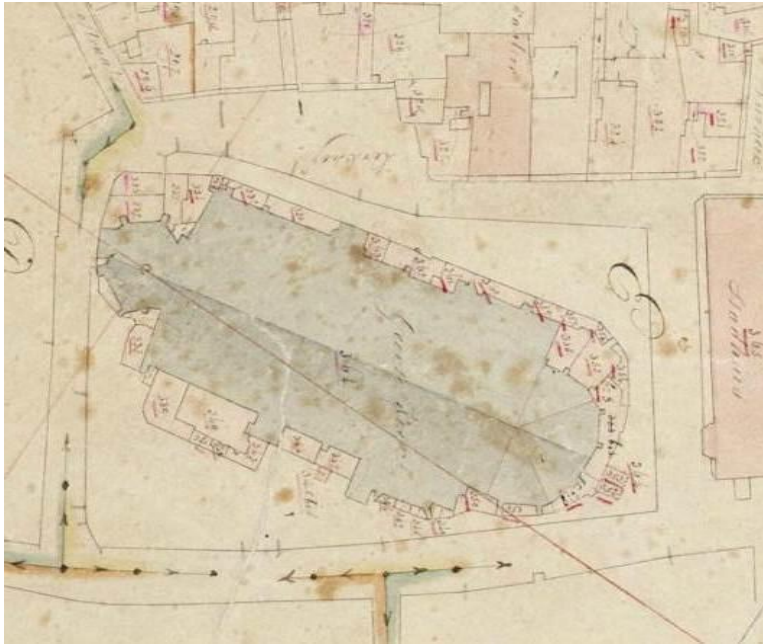
Waarschijnlijk werd dit ook gedaan om het toenemende wegverkeer meer ruimte te bieden. Met de verkeersdoorbraak van de Prinsestraat (1886) zal de verkeersdruk rond de kerk alleen maar zijn toegenomen. Tot dan was de noordzijde de minder drukke zijde waar alleen de toen nog minder belangrijke Torenstraat op aansloot. Vanaf 1844 werden de oude lantaarnpalen, die op olie werkten, vervangen door gietijzeren gaslantaarns, beter bekend als de "*Haagse paal*" (afb. 3.12).¹²

¹² Koopmans, 1997, p. 55-56

Afb. 3.10 Het oude stadhuis rond 1820. Links is nog net het koor van de Grote Kerk zichtbaar. Links op de voorgrond is duidelijk een smeedijzeren hekwerk zichtbaar.
HGA kl. B 466

Ook de komst van de tram aan het eind van de 19^e eeuw betekende een gewijzigde inrichting van de pleinen rond de Grote Kerk. Om de bochten goed te kunnen maken werd een groot deel van het plein opgenomen in de rijbaan. Aan de zijde van het Kerkplein bleef een stoep over die de rooilijn van de kerk volgde, zodat trams en koetsen makkelijker de bocht naar de Prinsestraat en Torenstraat konden maken (afb. 3.12). Opvallend zijn de bomen die niet op de stoep staan, maar in de bestrating van de rijbaan zijn opgenomen. De stoepband was waarschijnlijk uitgevoerd in natuursteen, terwijl de bestrating uit klinkers bestond. Voor de rijbaan werd een groter formaat gekozen.

Afb. 3.11 De eerste kadastrale minuut, circa 1830. Ook hier volgt het perceel van de kerk grotendeels de rooilijn van de pleinwanden. Alleen aan de noordzijde is de hoek afgeschuind.

Collectie Nationaal Archief

Afb. 3.12 Het Kerkplein gezien richting de Torenstraat omstreeks 1900. Rechts zijn de tramrails te zien richting de Prinsestraat. Een tramverbinding met de Torenstraat was aan deze zijde van de kerk nog niet aanwezig, deze wordt pas aangelegd na de verbreding van de Torenstraat. Op de voorgrond een "Haagse paal".

HGA 0.23818 / 1.91218

Afb. 3.13 De Riviervismarkt vóór de verbreding van de Torenstraat in 1924. Bestrating met grote keien voor het wegdek, en betontegels voor de stoepen. Het pleintje wordt gebruikt als parkeerplaats/wachtplaats voor auto's en koetsen. Het Westeinde is nog een hoofdroute voor de tram, met de Riviervismarkt als wisselplaats. HGA 0.86224 en 0.23600

20^e eeuw

De meest ingrijpende wijziging in de 20^e eeuw is de verbreding van de route Torenstraat-Jan Hendrikstraat geweest in de jaren twintig. De doorbraak van de Prinsestraat was blijkbaar niet afdoende voor een goede verkeersdoorstroming, waarschijnlijk ook omdat deze min of meer dood liep tegen de Grote Kerk. Door de verbreding van de Torenstraat kwam de kerk aan deze zijde ook meer vrij te liggen. De tramrails werden geheel rond de kerk gelegd, waardoor de kerk als een soort rotonde voor het verkeer ging fungeren. Het wegdek werd grotendeels voorzien van asfalt (afb. 3.15), terwijl stoepen met betontegels gehandhaafd bleven.

Afb. 3.14 en 3.15 Links: De Sint Jacobskerk in 1925 tijdens de verbreding van de Jan Hendrikstraat (linksboven) en Torenstraat (rechts). Foto: K.L.M. Aerocarto. Rechts: Het Kerkplein gezien vanaf de Dagelijkse Groenmarkt richting Prinsestraat in 1930.

HGA 0.86224 en 0.23600

Vanaf de jaren zestig volgt een periode waarin er geen samenhang lijkt te zijn in de inrichting rond de kerk: asfalt en andere bestratingsmaterialen wisselen elkaar af (afb. 3.17 t/m 3.19). Er lijkt veel sprake te zijn geweest van herstelwerk waarbij voor nood asfalt werd gebruikt. Ook de lantaarnpalen verdwijnen en de verlichting wordt opgenomen in de masten waar de bovenleidingen van de trams aan bevestigd zijn. In de jaren tachtig werd uiteindelijk de bestrating grotendeels aangepast waarbij de scheiding tussen voetgangers en wegverkeer grotendeels verdween (afb. 3.20). De grote verkeersstromen werden ingeperkt, waardoor het plein zo goed als autoluw werd, al bleef de tramrails wel aanwezig en werden er nog steeds auto's geparkeerd. Voor de bestrating werd deels gebruik gemaakt van natuursteen (kinderkopjes) en klinkers. Aan de zijde van de Riviervismarkt/Rond de Grote Kerk werd een waterpomp herplaatst (afb. 3.16). Deze is sinds 1998 aangewezen als gemeentelijk monument. De bestrating is medio 2005 gewijzigd naar de huidige bestrating aangelegd. Bij de inrichting zijn archeologische opgravingen verwerkt in het patroon van de bestrating. Zo zijn onder meer de gebouwen die tegen de kerk aanstonden als contour verwerkt op het Kerkplein.

Afb. 3.16 De monumentale waterpomp aan de zuidzijde van de Grote Kerk. De pomp is van elders afkomstig en hier eind jaren tachtig herplaatst.
Foto: Jan Vrolijk, 1999

Afb. 3.17 Het Kerkplein gezien richting het stadhuis in 1961. De inrichting van het plein lijkt onsamenhangend: grote delen van de straat zijn geasfalteerd, terwijl een deel ook bestraat lijkt. De stoep bij het stadhuis bestaat uit betontegels. Voor het stadhuis zijn parkeervakken aangelegd.
HGA 5.21971

Afb. 3.18 Kerkplein, circa 1970 gezien vanaf de Prinsestraat richting stadhuis. Foto van J.C. Herpel. Het plein is een lappendeken van bestratingsmateriaal en asfalt.
HGA 883431

Afb. 3.19 De Riviervismarkt in 1974, hoek Jan Hendrikstraat. Net als in 1920 is deze hoek ingericht als parkeerplaatsje. Het wegdek is geasfalteerd en de middenberm/vluchtheuvel heeft de voor die tijd kenmerkende gele en donkere tegels in dambordpatroon. Foto van de Dienst Stadsontwikkeling, gemeente Den Haag.
HGA 0.23667

Afb. 3.20 Het Kerkplein in 1987, gezien vanaf de Torenstraat richting het stadhuis. De bestrating is vervangen door klinkers en kinderkopjes. Ten behoeve van het autoverkeer is het straatje vanaf de Prinsestraat richting de Torenstraat (links) nog steeds geasfalteerd. Deze situatie is tot 2005 gebleven. Foto van de Dienst Stadsontwikkeling, gemeente Den Haag.
HGA 34536

4. Samenvatting

De pleinen rond de Grote of Sint Jacobskerk waren aanvankelijk in gebruik als kerkhof, en lagen aan de doorgaande route Westeinde-Hoogstraat-Noordeinde. Deze route vormde destijds de schakel waaraan alle aanliggende buurten waren ontsloten. Het kerkhof werd letterlijk afgescheiden door middel van een muur. Na de ruiming van het kerkhof in 1681 is het gebied rond de kerk meer gaan fungeren als plein, waarop ook markten werden gehouden (Riviervismarkt). Lange tijd zijn de rooilijnen van de omringende bebouwing bepalend geweest voor de inrichting van de openbare ruimte rond de kerk. De Noordzijde was lange tijd ook een minder drukke zijde. Alleen de toen van oorsprong minder belangrijke Torenstraat sloot hierop aan. Dit veranderde met de komst van de tram en de verkeersdoorbraken: de Prinsestraat in 1886 en de Torenstraat-Jan Hendrikstraat in 1924. Het verkeer werd steeds bepalender voor de inrichting van het plein. Ook na het meer autoluw maken van het gebied rond de kerk blijft de tram in grote mate de inrichting en het gebruik van het gebied bepalen.

5. Geraadpleegde bronnen en literatuur

- *Beschrijving van 's Graven-Hage*, Jacob de Riemer, 1739 (heruitgave 1973)
- *Op straat gezet, Historisch straatmeubilair in Den Haag*, Botine Koopmans, VOM-reeks 1997, nummer 2
- *Den Haag, geschiedenis van de stad, deel 1, Vroegste tijd tot 1574*, dr. J.G. Smit e.a., 2004
- *Archeologisch onderzoek bomenplant Kerkplein gemeente Den Haag*, A. Pavlovic, 2005, rapportnummer 0508
- *Archeologisch onderzoek "Uriliften" Grote Markt, Buitenhof en Kerkplein gemeente Den Haag*, A. Pavlovic en D.C. Nieweg, 2005, rapportnummer 0511
- *Den Haag, straten en hun straatnamen*, Svend E. Veldhuijzen, Kees Stal en Wim de Koning Gans, Zwolle 2006
- *Graven in de Grote- of Sint Jacobskerk, Gemeente Den Haag, Archeologische begeleiding en opgraving bij de vloerrestauratie en historisch onderzoek*, M.M.A. van Veen (red.), H.H.C. Vergouwen en P.B. van der Roest, 2009, rapportnummer 0918
- *Sta Stil, Wandelaar, Cultuurdragers en monumenten op Haagse begraafplaatsen*, Henk Ambachtsheer, Kees Stal en Rita Hulsman, VOM-reeks 2013, nummer 1

Websites:

- Gahetna.nl, Nationaal Archief
- Gemeentearchief.denhaag.nl, Gemeentearchief Den Haag
- www.monumentenzorgdenhaag.nl

Afbeeldingen:

- Haagse beeldbank, haagsebeeldbank.nl
- Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, beeldbank.cultureelerfgoed.nl
- Rijksmuseum, Rijksmuseum.nl
- Afdeling Monumentenzorg & Welstand, gemeente Den Haag